

TEKSTBIJDRAGEN

FRANS VAN BURKOM

COERT KRABBE

BARBARA LAAN

WILFRED VAN LEEUWEN

ERIK MATTIE

HUIBERT SCHIJF

RONALD STENVERT

JOUKE VAN DER WERF

ALEXANDER WESTRA

SUN / STICHTING HISTORISCHE INTERIEURS IN AMSTERDAM

AMSTERDAM 2012

SAMENSTELLING EN REDACTIE BARBARA LAAN M.M.V. ELOY KOLDEWEIJ EN COERT KRABBE

WONEN IN EEN MONUMENTAAL HUIS

1875-1945, TOEN EN NU

DE NIEUWE BURGERWONINGEN AAN DE Amsterdamse zuidrand tonen een waaier aan toen beschikbare bouwmaterialen, met naast beproefde zaken veel nieuwerwetsigheden. De keuze voor die materialen lag bij verschillende mensen. Soms hadden de eerste bewoners een belangrijke stem, maar meestal bepaalden architecten of aannemers dan wel de bouwondernemers de uiteindelijke materialisatie. Zeker omdat het gros van de nieuwe burgerwoningen voor de markt gebouwd werd.

Nadat steigers en schilders waren verdwenen, begon het feitelijke inrichten van het huis naar de wensen van de eerste bewoners. Opeenvolgende gebruiksveranderingen zorgden gestaag voor graduele aanpassingen: een nieuw behang, een kleine of grotere verbouwing. Maar over het algemeen is opmerkelijk veel authentiek gebleven. In deze bouwhistorische bijdrage staat de materiële kant van de woning centraal met aandacht voor de constructies, maar vooral voor de in het interieur toegepaste materialen en afwerkingen.

EEN NIEUWE WERELD

De duizelingwekkende stortvloed aan nieuwigheden in onze tijd doen de revolutionaire industriële ontwikkelingen in Nederland na 1870 bijna vergeten. Na een eeuwenlang monopolie van baksteen en hout als constructiematerialen kwamen in de bouwnijverheid successievelijk en in steeds grotere hoeveelheden gietijzer, staal, glas, moderne baksteen en uiteindelijk gewapend beton op de markt. Mechanisatie en industrialisatie werden sleutelwoorden. Ook in die tijd speelden specialisatie, massaproductie en globalisering al een rol van betekenis, evenals productinnovatie en groeiende aandacht voor hygiëne en communicatie. Zo specialiseerden eenvoudige timmerbedrijven zich

AFF. 1 HET DUBBELE WOONHUIS EMMALAAN 16-18 IN DE STEIGERS TIJDENS DE BOUW IN 1919

RONALD STENVERT

MATERIAALISERING VAN HET WONEN

BOUWMATERIALEN EN WONINGTECHNIEK: OVER FABRIEKEN, HANDELAREN EN AMBACHTSLIEDEN

AFB. 2 DE LAIRESSESTRAAT HOEK CONCERTGEBOUWPLEIN IN 1913 TIJDENS DE HEIWERKZAAMHEDEN TEN BEHOEVE VAN DE BOUW VAN HET KANTOOR VAN DE NEDERLANDSCH-INDISCHE MAATSCHAPPIJ

tot gemechaniseerde houtbedrijven, die steeds grotere hoeveelheden hout van steeds verder weg haalden – niet in de laatste plaats uit Nederlands-Indië en Suriname – en tot massaproducten verwerkten. Aan deze eindproducten kon toen nog onvergelijkbaar veel zorg worden besteed, aangezien de materiaalkosten toen hoger waren dan het arbeidsloon. Een omslag daarin voltrok zich rond 1925. Nieuwe ontwikkelingen hielden dikwijls in dat producten van duur materiaal in goedkope materialen werden geïmiteerd of als fabrieksmatig geprefabriceerde elementen werden aangebracht.

De graduele verandering in het assortiment ten gevolge van voortdurende innovaties en mode geeft belangrijke aanknopingspunten voor de datering. De verandering in beschikbaarheid helpt ons te verklaren waarom een interieur uit 1875 er zo totaal anders uitziet dan één uit 1945. Daarbij is het van belang te weten of het om een afzonderlijk ontworpen interieur gaat of dat

de onderdelen via een tussenpersoon waren gekocht. Ontworpen 'haute couture' is immers altijd zeldzamer dan gekochte 'prêt-à-porter'.

Het onderzoek naar de industrialisatie in de bouw en interieurinrichting staat nog in de kinderschoenen. Wie leverde eigenlijk welke onderdelen? Was dit de architect, of later de interieurarchitect, of in voorkomende gevallen de bouwondernemer? Kocht de aannemer direct zelf de bouwmaterialen of geschiedde dit via een onderaannemer? Of speelde een bouwmaterialenhandel dan wel een interieurinrichter een schijnbaar onopvallende, maar uiteindelijk toch niet onbelangrijke rol als tussenpersoon? De in 1797 opgerichte Industrie- en Handelonderneming J.P. Wyers kan wat betreft dit laatste als *pars pro toto* dienen. Deze belangrijke Amsterdamse woninginrichter leverde een uitgebreid assortiment, van gordijnen en vitrage tot vloerkleden en vanaf 1900 ook linoleum. De firma bewoog zich al doende op het grensvlak van roerend en onroerend goed, en daarmee tussen de verrichtingen van de bouwers en de wensen van de bewoners.¹

ROBUUSTE STRUCTUUR

Aan afbouw en inrichting gaat altijd ruwbouw vooraf (afb. 1). Bij de ruwbouw schept de bouwconstructie de voorwaarden, maar zij legt ook restricties op, al was het maar omdat bouwmaterialen zwaar zijn en muuropeningen derhalve niet ongestraft overal gemaakt kunnen worden.

Tot de komst van de gewapendbetonconstructies in woonhuizen vanaf circa 1920 werd de traveebreedte van het woonhuis bepaald door de afmetingen van de in de handel zijnde vloerbalken. Balken van langer dan vijf meter waren onevenredig duur. Men kon dus wel kiezen voor een breed, eenbeukig huis, maar dat was duurder. De andere mogelijkheid was een tweebeukig huis (met een smalle en een brede beuk) met een ondersteunende tussenmuur, maar daar moest vervolgens bij het ontwerp van de plattegrond terdege rekening mee worden gehouden.

Net als elders werden huizen in Amsterdam gefundeerd door middel van houten palen, die om weggroten te voorkomen tot onder het grondwater werden geheid (afb. 2). Door de hoge grondwaterstand waren in Amsterdam kelders lastig te maken en verkoos men vaak een halfverdiepte kelder of souterrain met ramen op maaiveldhoogte.

Om optrekkend vocht tegen te gaan werd de fundering tot enkele lagen boven het maaiveld opgemetseld in een hardere – en donkerder – baksteen, waarbij men gebruikmaakte van een tras-kalkspecie en later van cementspecie: het zogeheten trasraam.² Het opgaande metselwerk was doorgaans steensdik en daarmee voldoende sterk, maar bij aanhoudende regens onvoldoende waterdicht. Tegen dit doorslaand vocht werd aan de binnenzijde van de buitenwand een betengeling met bespanning aangebracht. Dit veranderde rond 1925 met de komst van spouwmuren, die een betere warmteregulerende werking hadden. Ze bestonden uit twee halfsteens dikke muren met een smalle ruimte ertussen, waardoor regendoorslag werd voorkomen.

In de (halfverdiepte) kelders gebruikte men vanaf circa 1880 voor de plafondconstructie stalen balken met een I-profiel, waartussen kleine bakstenen boogjes (troggewelven) werden gemetseld, zoals in de kelder van Johannes Verhulststraat 111 uit 1907 (afb. 3). Deze zware, maar stijve en stabiele constructie maakte het mogelijk om zonder gevaar voor scheuren op de bovenkant een 'harde' vloer te leggen van tegels of marmeren platen. Elders op de begane grond kregen houten balklagen met vloerplanken de voorkeur. Dergelijke houten vloeren werden – in een tijd van vóór de vloerisolatie – als 'warmer' beschouwd en dienden als ondergrond voor parket of later linoleum. Net als de houten balklagen op de verdiepingen daarboven verraadt deze constructie zich nog altijd door de licht verende vloer.

Voor het betere woonhuis bleef een hellend dak met kapconstructie lange tijd een onmisbaar onderdeel. Het diende enkel en alleen om het huis eronder

AFB. 3 JOHAN VERHULSTSTRAAT 111, TROGGEWELFJES IN DE KELDER

droog te houden. Pas vanaf 1880 werd een waterdicht plat dak mogelijk door mastiek en bitumen, dat in ruimere mate voorhanden kwam. In het begin werden deze materialen nog door een dakschild aan de voorzijde aan het oog onttrokken.³

In gewoon muurwerk kan een vensteropening afgesloten door een boog of strek niet breder worden dan ruim één meter. Deze venstermaat is kenmerkend voor de ritmering van de voorgevel en daarmee eveneens voor de lichttoetreding in de achterliggende ruimten. Bij bredere openingen is een (verholen) stalen balk de oplossing om het bovenliggende muurwerk op te vangen; door de bredere vensters viel er meer licht in de woning.

In de dragende zijmuren, waarin de vloerbalken rusten, vermeed men om constructieve redenen lichtopeningen. In scheidingsmuren tussen woningen werden natuurlijk geen openingen geplaatst, maar bij vrijstaande huizen of hoekhuizen resulteerde dit in een zijgevel met een beperkt aantal onregelmatig geplaatste ope-

ningen. Bij geheel vrijstaande woningen kon men, door de richting van de vloerbalken per verdieping een kwart slag te draaien, een wat evenwichtiger verdeling van de lichtopeningen bereiken.⁴ Voor aanbouwen golden minder constructieve beperkingen, met veel luchtiger erkers, veranda's en serres tot gevolg; ze werden meestal in hout uitgevoerd, zoals de serre van J.J. Viottastraat 36 uit 1919.

Kozijnen voor vensters en deuren werden per project vooraf in de timmermanswerkplaats en later de timmerfabriek gereedgemaakt, vervolgens op de bouw gesteld, waarna losse delen, zoals ramen, aan het einde van de ruwbouw werden afgehangen. Schuifvensters hadden in de regel een omhoog schuivend onderraam en een vast bovenraam; om het licht te temperen en te nuanceren werd in het bovenraam dikwijls glas in lood aangebracht. Bij de binnendeuren en de schuifdeuren werd in Amsterdam niet op fraai hang- en sluitwerk bezuinigd (afb. 4). De Bruynzeeldeur deed pas vanaf 1920 zijn intrede, eerst als paneeldeur, zoals in Jan van Goyenkade 15 (1925), en vanaf 1933 ook als vlakke binnendeur. De succesvolle Bruynzeelkeukens werden pas vanaf 1938 geleverd.⁵ Ook trappen werden vooraf

AFB. 4 HANG- EN SLUITWERK: DEURKLINK IN DE VOORKAMER OP DE EERSTE VERDIEPING VAN JAN LUIJKENSTRAAT 16

op de timmerfabriek 'uitgeslagen', pasklaar gemaakt en vervolgens in onderdelen naar de bouwplaats vervoerd om daar te worden afgemonteerd.⁶

De trap, als essentieel onderdeel van het verticale verkeer in het huis, is de schakel tussen de gang en de overloop; later werd hij een wezenlijk onderdeel van de hal. Samen met de entree maakt de trap deel uit van een zone van geschakelde verkeersruimten. De entree werd, vanwege het inloopvuil, doorgaans met tegels en steenachtige lambriseringen gematerialiseerd. Houten trappen waren de regel, met als uitzondering modernere appartementengebouwen. De appartementengebouwen van F.A. Warners springen in het oog door het gebruik van gewapend beton, maar ook andere moderne bouwmaterialen zoals triplex en stalen ramen werden erin verwerkt, bijvoorbeeld in Oldenhoeck, Jacob Obrechtstraat 67 (1925), en Schouwenhoek, Apollolaan 193 (1934). In Westhove, De Lairessestraat 163-167 (1920-1922), bevindt zich een lift van de liftenfabriek van Jan

AFB. 5A DE LAIRESSESTRAAT 163-167, PERSONENLIFT GEMAAKT DOOR DE AMSTERDAMSE FIRMA JAN HAMER & CO.

AFB. 5B DE LAIRESSESTRAAT 163-167, DETAIL VAN EEN BORD MET DE FABRIEKNAAM VAN JAN HAMER & CO.

Hamer & Co. (afb. 5a-b), die vanaf 1886 in Amsterdam in bedrijf was.⁷ In Parkwijk, Waldeck Pymontlaan 29 (1923), hangt een lift van Schindler.⁸

Afgezien van de verkeerszone binnenshuis kon volgens architect Van der Kloot Meijburg voor moderne landhuizen een indeling gemaakt worden in: woonruimten, slaapruimten en de 'afdeling voor den dienst' (keuken enzovoort).⁹ Een dergelijke indeling in zones gold ook voor het moderne stadswoonhuis.¹⁰ Eventueel konden een vijfde zone, het 'bureau aan huis', zoals De Lairessestraat 35 uit 1916, en een zesde, 'sanitaire ruimten', toegevoegd worden.

De bouwkundige omhulling tegen water en wind scheidt de voorwaarden voor de afwerking en inrichting; per zone leidt dit tot een iets andere keuze van materialen, afhankelijk van de functie, de mate van representatie en het beschikbare budget.

PASSENDE AFWERKING

Het interieur van woonhuizen, zoals in Amsterdam, is altijd een optelling van elementen, en die zijn op de ene plek in het huis beter bewaard, of meer in het oog springend, dan op een andere plek. De woonruimte is de belangrijkste huiselijke zone en bestaat doorgaans uit enkele door (schuif)deuren gescheiden ruimten. Hoewel de ideeën over akoestisch en thermisch bouwen zich pas vanaf de jaren dertig ontwikkelden,¹¹ dienden deze ruimten een warm en geluiddempend karakter te hebben.

Kale houten vloeren kwamen wel voor, maar waren veruit in de minderheid; ze moesten dan met een vloer-

AFB. 6 PAULUS POTTERSTRAAT 44, LAMBRISERING VAN LINCRUSTA, EEN IN RELIËF GEPERSTE LINOLEUMVARIANT

kleed bedekt worden. Parket was de meest aangewezen vloerbedekking, al dan niet met een tapijt erop. Op de vurenhouten planken van de vloer werden dunne, smalle en korte houten planken van een betere houtsoort (vaak eiken) aangebracht, in blok-, visgraat- of kepevorm, zoals in Vondelstraat 103 uit 1884. Vanwege de gebruikte korte delen spreekt men wel van een tapisvloer (*tapis* is het Franse woord voor tapijt). Vloerdelen in een blokvorm, parketplaten genoemd, zijn doorgaans met geometrische patronen ingelegd, bijvoorbeeld een diamant- of tegelmotief, zoals in Jacob Marisplein 20 uit 1908, of een diagonaal gelegd mozaïek, dat onder verwijzing naar het Franse paleis wel een Versaillespatroon werd genoemd (afb. 6). Bij de rijkere vloeren komen vaak versierde randstroken voor, of in simpeler gevallen een randplank, al dan niet met een bies in een donkerder houtsoort, zoals ebbenhout, te zien in De Lairessestraat 93 uit 1920.

Mechanisatie leidde ertoe dat er ook 'samen- gestelde' parketvloeren ontstonden, bestaande uit een toplaag van een hardere en mooiere soort, gelijmd op

AFB. 7 PAULUS POTTERSTRAAT 44, LAMBRISERING VAN LINCRUSTA, EEN IN RELIËF GEPERSTE LINOLEUMVARIANT

twee kruislings gelijmde lagen van vurenhout, toen lamelparket genoemd. De firma Bruynzeel specialiseerde zich in parketvloeren en ontwikkelde zich na 1919 tot de grootste vloerenproducent van Nederland. Het parket in De Lairessestraat 37 werd daarom in 1915 nog geleverd door de 'parketfabrik Friedrichshafen'. Bij kleinere blokvormen bestaande uit een drie- tot zestal dunne latjes (lamellen) van verschillende tinten hout, spreekt men van mozaïekparket, zoals in J.J. Viottastraat 36 uit 1919. In J. Obrechtstraat 67 uit 1926 zijn tussen de parkettegels ebbenhouten bandjes toegepast. Parket in de gang is in principe minder gebruikelijk, maar draagt in Apollolaan 166 uit 1927 met zijn houten (trap)lambrisering bij aan een expressionistisch totaalbeeld.

Linoleum, dat vanaf 1898 op de markt kwam na de stichting van een fabriek in Krommenie, werd slechts zelden in de rijkere woonhuizen toegepast, en later vooral in slaapkamers en bediendekamers, tot het moment (vanaf de jaren twintig) dat meer modernistische stromingen een voorkeur kregen voor makkelijk

AFB. 8A WETERINGSCHANS 75, DETAIL VAN HET STOFBEHANG UIT 1909 IN DE WOONKAMER

schoon te houden, naadloze vloeren, in het kader van een grotere aandacht voor hygiëne.¹²

Een ander belangrijk element in de woonzone was de houten lambrisering, die soms tot zithoogte, maar meestal tot boven de leuninghoogte van de stoelen was opgetrokken om beschadiging van de wandbespanning te voorkomen. Een van de fraaiere voorbeelden van lambriseringen heeft een plint van ebbenhout en een kleur die is afgestemd op de wandbespanning, zoals in J.J. Viottastraat 36 uit 1919. Ook inbouwkasten en schuifdeuren konden door middel van een omtimmering onderdeel van de lambrisering worden, zoals bij de Willemsparkweg 29 uit 1885. In Jacob Obrechtstraat 67 uit 1926 werd al vroeg gebruikgemaakt van gebogen triplex. Een enkele keer werd voor de lambrisering ook Lincrusta gebruikt, een in reliëf geperste linoleumvariant, zoals in Paulus Potterstraat 44 uit 1901 (afb. 7).¹³ Wandbespanning werd vooral tegen de buitenmuren aangebracht, maar vanwege de 'symmetrie' ook aan de andere wanden. Op een spanraam tussen lambrisering en plafond

AFB. 8B SOPHIALAAN 16, WANDDECORATIE IN DE HALL

werd 'behangsellinnen' aangebracht, dat van linnen of – meestal – van jute was, waarop dan óf behang óf rijkere weefsels als velours werden aangebracht.¹⁴ Daar waar de lambrisering tot deurhoogte reikte, zoals in De Lairessestraat 35 uit 1916, werden de resterende muurdelen afgepleisterd of alsnog van behang voorzien, zoals in het 'oud-Hollandse' interieur op de verdieping van J. Marisplein 20 uit 1908. In dit laatste woonhuis werd de kamerbetimmering gemaakt door de Amsterdamse firma Henri Janmart, leverancier van ameublementen.

Wandbespanning, maar ook vloerbedekking en ander woningtextiel in de vorm van gordijnen, vitrage en traplopers waren weer bij uitstek het domein van de woninginrichter, zoals de genoemde Wyers, maar ook Metz & Co. en L. Trost & Co. Een fraai voorbeeld van wandbespanning is te vinden in Weteringschans 75 (1882); ze werd vervaardigd door de Helmondse textielfirma W.G.J. Ramaer & Co. en in 1909 aangebracht (afb. 8a). Ook het behang in de *hall* van Sophialaan 16 uit 1920 (afb. 8b) is een mooi voorbeeld.

Vloeren die aan de onderzijde (het plafond van de eronder gelegen verdieping) niet waren afgewerkt, kwamen in die tijd niet meer voor. Een enkele keer werd dat wel gedaan om een 'oud-Hollandse' indruk te wekken, zoals in J. Marisplein 20 uit 1908, waar de moeder- en kinderbinten in het zicht zijn gelaten. Gebruikelijk waren plafonds van stuc op riet. Daartoe werden tegen de onderzijde van de balken latten gespijkerd en dwars daarop riet aangebracht met dun koperdraad (ijzerdraad zou gaan roesten). De hoeken, maar vooral het middendeel, werden versierd met geprefabriceerde stucelementen, die aan de latten werden bevestigd. Vervolgens werd het plafond afgepleisterd en werden er sierlijsten getrokken die aansloten op de hoekstukken. De firma Silberling & Zn. had zich hierin gespecialiseerd; zij bracht catalogi uit met een ruime keuze aan elementen. Ze was echter zeker niet de enige stukadoorsfirma. De stucplafonds waren overwegend wit, maar in de jaren tachtig van de negentiende eeuw konden ze ook kleurig afgewerkt zijn met bruine en groene tinten en roze accenten. Fraaie geschilderde plafonds zijn te vinden in Weteringschans 75 uit 1882 (afb. 9). De architect J.B. Kam zegt over plafonds: 'Het blijft steeds noodig wand en plafond door een sprekend lid, bij voorkeur een lijstwerk te verbinden. (...) Dat lijstwerk, liefst als een groot hol (koof) gevormd, dient dan ook geschilderd te worden.'¹⁵ Een modern voorbeeld van zo'n koof is te zien in J.J. Viottastraat 36 uit 1919.

AFB. 9 WETERINGSCHANS 75, DETAIL VAN HET BESCHILDERDE STUC-PLAFOND UIT 1882 IN DE WOONKAMER

AFB. 10 CORNELIS SCHUYTSTRAAT 68, VOORHAL, VERMOEDELIJK BRECCIA DI SERAVEZZA-MARMER

AFB. 11 FRANS VAN MIERISSTRAAT 91, DETAIL VAN HET TEGELWERK IN DE BADKAMER IN DE VORM VAN 'KRAKELINGEN' OF DIABOLOTEGELTJES

AFB. 12 DE LAIRESSESTRAAT 93, BETEGELDE ENTREE MET IN HET TEGELWERK OPGENOMEN VASTE PLANTENBAK, PARAPLUBAK EN SPIEGEL

Tegels hoorden in principe niet in de woon- en slaapzone thuis en waren vooral voorbehouden aan de verkeerszone, de afdeling voor de dienst en de sanitaire ruimten, waar harde en goed schoon te houden materialen waren gewenst. De vloer- en wandtegels van de keuken in Koninginneweg 18 uit 1909, ontworpen door H.P. Berlage, zijn hier een voorbeeld van; het huis is een voorloper van de nog uitbundiger van tegels en ander bouwkeramiek voorziene Jachthuis Sint-Hubertus op de Hoge Veluwe (1915-1920) naar zijn ontwerp. Ook het gebruik van schoonmetselwerk in entree en gang van de Koninginneweg is eerder karakteristiek voor Berlage dan dat het toen algemeen gebruikelijk was.

In de gang komen tegellambriseringen voor of vanaf de jaren twintig betonemail. Deze gladde laag van koudglazuur volgens 'geheim recept' werd niet alleen in de gang, maar vooral in toiletten toegepast. De Amsterdamse rijkdom maakte zelfs een gangafwerking in marmerbekleding mogelijk, zoals in Cornelis Schuytstraat 68 uit 1917 (afb. 10).

Naast de hardgebakken keramische vloer- en wandtegels komen op de vloer ook cementtegels en gepatroneerde mozaïektegels voor, bijvoorbeeld bij Willemsparkweg 50 uit 1889. Nieuwere ontwikkelingen waren vanaf 1900 de 'krakelingen' of diabolotegeltjes, zoals in Frans van Mierisstraat 91 (1906), die waren geleverd door de Amsterdamse tegelhandelaar Arnold M.A. Heystee (1876-1941) (afb. 11), de initiatiefnemer van Park Meerwijk (1917-1918) in Bergen. Zogeheten metrotegels, tegellijsten en tegels met afgeschuinde hoeken en daartussen ruitvormige siertegels zijn te vinden in Jan Luijkenstraat 36 uit 1899. Niet veel later ontstonden ook de gevlamde kunstglazuurtegels, al dan niet versierd met dunne, 'druppelvormige' siertegelstrips, zoals in De Lairessestraat 93 uit 1920 (afb. 12). Dit laatste voorbeeld is karakteristiek, omdat de vormgeving van de tegels is afgestemd op het glas-in-loodpatroon van de tussendeuren. De toepassing

van glas in lood was verder vooral decoratief en om bij zonlicht een invallende kleurschakering te verkrijgen, zoals in Van Eeghenstraat 88 uit 1901 (afb. 13).

In de keukens zijn soms granito-aanrechtbladen bewaard gebleven, wanneer niet voor het kostbaardere hardsteen of marmer kon worden gekozen, zoals in de keuken van Frans van Mierisstraat 91 uit 1906 (afb. 14). Granitvloeren zijn evenwel zeldzaam.

Hoger in het huis, in de slaapzone en op de zolderverdieping, werd de afwerking soberder en schaarser, behalve in de badkamer, en bleef er, net als in de kelder of het souterrain, meer van de constructie in het zicht. Slaapkamers hebben vaak eenvoudige houten vloeren met plinten, gepleisterde of behangen muren en een vlak gestuukt plafond, wat de schoorsteenmantels, deuren en inbouwkasten tot de meest decoratieve onderdelen maakt. Vooral de eenvoudigere slaapkamers of de bediendekamers op zolder bestaan vaak uit afgetimmerde ruimten met geverfde, met messing en groef in elkaar passende kraalschroten uit de timmerfabriek (afb. 15-16).

GERIEFLIJK WOONCOMFORT

Behalve als een water- en winddichte plek met een geriefelijke en doelmatige afwerking en inrichting diende het betere huis vooral comfortabel te zijn met een beheersbaar binnenklimaat en de nodige voorzieningen. Het diende als een echte woonmachine avant la lettre.¹⁶

In de zomer werd een te grote warmte geweerd door aan de buitenkant van het huis houten *persiennes* of buitenjaloezieën aan te brengen, dan wel markiezen, die gemaakt konden worden door bijvoorbeeld A. Hulsman (sinds 1899) of Heineken's Stoomjaloezieën en rolluikenfabriek.¹⁷

Het verwarmen van het huis geschiedde niet meer als voorheen in open schouwen, maar vanaf het begin van de negentiende eeuw door middel van kachels en haarden. Een kachel staat in de ruimte en is met een pijp verbonden met de schoorsteen; een haard wordt in zijn geheel in de schoorsteenmantelholte geplaatst.¹⁸ Kolengestookte gietijzeren haarden en rijk gedecoreerde vulkachels bepaalden het huiselijke beeld, inclusief kolenkit en periodiek te legen aslade, zoals in Paulus Potterstraat 44 uit 1901 (afb. 17).

AFB. 13 VAN EEGHENSTRAAT 88, GLAS IN LOOD

AFB. 14 FRANS VAN MIERISSTRAAT 91, GRANITO KEUKENBLAD

AFB. 15 JAN HERMANUS MELCHER TILMES (1847-1920), AQUAREL VAN DE ZOLDER MET AFGETIMMERDE DIENSTBODEKAMERS IN HET WOONHUIS P.C. HOOFSTRAAT 145, CIRCA 1890

AFB. 16 WILLEMSPARKWEG 29, MEIDENKAMER AFGESCHOTEN MET KRAALDELEN EN TRAP NAAR DE VLIERING

AFB. 17 PAULUS POTTERSTRAAT 44, VULHAARD

AFB. 18A/B KONINGSLAAN 52, LEDENRADIATOR MET DETAIL VAN DE KNOP

Hoewel al in 1870 met centrale verwarming werd geëxperimenteerd, duurde het tot rond 1900 voordat dit soort verwarming in de rijkere woonhuizen werd toegepast. Het gaat dan om lucht-, stoom- of warmwaterverwarming. In Amsterdam waren verschillende vertegenwoordigers werkzaam, onder wie Joh.A. van Laer en A.C.M. van Eten, terwijl Th.A. de Koster zelf verwarmingstoestellen produceerde en er in 1897 een aan het Rijksmuseum leverde. In de kamers verschenen gietijzeren ledenradiatoren bestaande uit samengestelde haakse elementen, zoals in Koningslaan 52 uit 1905-1907 voorzien van een regelknop met Italiaanse opschriften (afb. 18a-b), en in Waldeck Pyrmontlaan 20 uit 1922 met en zonder een siermantel of omkasting.¹⁹ In sommige van de radiatoren kon een bordenwarmer zijn uitgespaard, zoals in Emmaplein 3 uit 1919 (afb. 19). De centraleverwarmingssketel werd in de regel in de kelder ondergebracht.

Wat heden ten dage onvoorstelbaar is, was in 1875 nog gebruikelijk: een woonhuis dat, op de waterleiding na, geheel verstoken was van aansluitingen. In 1854 was men in Amsterdam begonnen met het aansluiten van particulieren op de duinwaterleiding en derhalve zullen ook de eerste huizen in Amsterdam-Zuid een tappunt in huis hebben gehad.

Een volgende buis die werd aangelegd, was die voor het stadsgas. In 1847 was in Amsterdam gestart met gasverlichting. Het gloeikousje werd in 1885 uitvonden en in 1892 dusdanig verbeterd dat het de Ar-

gandbrander (een type olielamp) verving. Toch maakte één gaslamp boven de eettafel, aangevuld met enkele andere gaspunten, het gebruik van petroleumlampen en kaarsen niet direct geheel overbodig.

De eerste elektrische lamp brandde in Amsterdam in 1879 bij 'Die Port van Cleve'. Na de opening van de eerste elektriciteitscentrale in 1892 werden ook andere gebouwen op de elektriciteit aangesloten (waaronder het woonhuis Herengracht 380-382), maar de grote doorbraak kwam pas toen in 1900 besloten werd tot elektrificatie van de gemeentetram en in 1904 een

AFB. 19 EMMAPLEIN 3, BORDENWARMER

AFB. 20 PRINS HENDRIKLAAN, PLAFONDLAMP

elektriciteitscentrale aan de Hoogte Kadijk in werking trad. Via de elektriciteitsdraden kwam er niet alleen licht op meerdere plaatsen in huis (afb. 20), maar zien we ook de eerste verschijnselen van 'predigitale domotica' of huisautomatisering. Een toepassing was het beltenbord, waarop het dienstpersoneel kon zien in welke ruimte om assistentie werd gevraagd, zoals in de pastorie aan de Amstelveenseweg 161 uit 1919 (afb. 21). Ook een elektrische deurbel behoorde vanaf 1882 tot de mogelijkheden; deze bellen werden vanaf 1896 aangelegd door de firma Breedveld & Schröder, die rond 1920 ook verantwoordelijk was voor de stoppenkast in marmer in het huis Jan Luijkenstraat 36 uit 1899. Stroom was eveneens nodig voor de telefoon, die in Amsterdam in 1881 van start ging met 49 abonnees. In 1900 waren het er al 373,²⁰ natuurlijk vooral bedrijven, maar al snel volgden

particuliere woonhuizen (afb. 22). Daar bevond de telefoonaansluiting zich meestal in de gang.

In huis concentreerde veel bedrijvigheid zich in de keuken, het centrum van de 'afdeeling voor den dienst', waar het bellenbord hing en zich een waterpunt en de gootsteen bevonden, maar vooral ook een kookgelegenheid. Het totaal aan keukenfuncties kon over meerdere ruimtes verdeeld zijn, en die ruimtes bevonden zich in de regel in het souterrain. Behalve de keuken zelf waren er de spoelkeuken dan wel de bijkeuken en soms nog een aparte waskeuken. Het natte wasgoed werd in wasmanden naar de droogstokken op de open zolder gebracht.²¹ Het klaargemaakte voedsel kon uit de keuken naar boven worden vervoerd via een etenslift, onder meer bij De Lairessestraat 93 uit 1920. In de rijkste woonhuizen kwam de etenslift in een dienkamer uit. In andere gevallen stond de – handbediende – lift direct in verbinding met de eetkamer. Meer recent kreeg de keuken een plaats naast de eetkamer en voldeed een doorgeefluik.

Centraal in de keuken stond het fornuis, dat kolen- of gasgestookt kon zijn met daarboven een schouw als 'afzuigkap'. In 1929 verscheen het AGA-fornuis, de Rolls-Royce onder de fornuizen, op de markt.²² Een voorloper hiervan staat in Koninginneweg 18 uit 1909. Voor koeling behielp men zich met de bijkeuken, waar het koeler was en vaak een 'lattenkast' stond (afb. 23-24), of men had een vliegenkast aan de buitengevel,²³ en een enkele keer een ijskast. Vroege ijskasten van zink hadden een dubbele wand, die werd gevuld met natuurijs dat moest worden gekocht. Door vele noodzakelijke modernisering

zijn de keukens nu vaak de meest aangepaste ruimtes in het woonhuis. Keukens zoals die van Willemsparkweg 29 uit 1885 zijn dan ook zeldzaam geworden.

De laatste twee ruimtes die in een luxe woonhuis onontbeerlijk zijn, zijn die voor het wassen en ontlasten: de badkamer en het toilet. In eerste instantie was er in een woonhuis slechts één watertappunt, zoals er voorheen ook slechts één pomp beschikbaar was. Soms beperkte zich dit tot een fonteintje in de gang, zoals in Johannes Verhulststraat 111 uit 1907, maar al snel kwamen er meerdere tappunten, niet alleen in de keuken en de toiletruimte, maar ook in de badkamer op de verdieping. In het begin was de badkamer nog niet standaard aanwezig in het woonhuis; er werd vaak een slaapkamer of bedienkamer voor omgebouwd. Begin twintigste eeuw kwam de badkamer tot ontwikkeling en werd deze in het ontwerp van het huis meegenomen, zoals het fraaie voorbeeld van Frans van Mierisstraat 85 uit 1906 met bad en dubbele wasbak in donker marmer (Porte d'Or). Wel zijn hier inmiddels de toen gebruikelijke loden pijpen vervangen door plastic pijperij. Voorwaarde voor het bad was de aanwezigheid van warm water en daar werd met de komst van de hangende waterverwarmer of geiser, in 1905 uitgevonden door J. Vaillant, in voorzien.

Meer water in de badkamer en een toilet met waterspoeling zorgden er wel voor dat er meer water moest worden afgevoerd. Dit probleem kon pas bevredigend worden opgelost nadat de stad in 1907 het besluit had genomen om een stedelijk rioolstelsel aan te leggen voor de Jordaan en het gebied buiten de Singelgracht. Voor die tijd waren er poepdozen binnen en secreten buiten en werden de fecaliën in tonnetjes verzameld en door een 'Boldoot'-wagen opgehaald. Al in 1852 was in Engeland het toilet met verhoogde stortbak en waterslot gepatenteerd en dit vond enkele decennia later ook in Nederland zijn weg naar het kleinste kamertje (afb. 25).²⁴

AFB. 21 AMSTELVEENSEWEG 161, BELLENBORD

AFB. 22 PAULUS POTTERSTRAAT 44, 'HUISTELEFOON' IN DE VOORKAMER OP DE EERSTE VERDIEPING

AFB. 23 JAN HERMANUS MELCHER TILMES (1847-1920), AQUAREL VAN DE KELDER MET VOORRAADKASTEN IN HET WOONHUIS P.C. HOOFSTRAAT 145, CIRCA 1890

AFB. 24 AMSTELVEENSEWEG 161, 'LATTENKASTEN'

VOOR ELK WAT WILS

De woningen aan de Amsterdamse zuidrand vormen

een goede afspiegeling van het rijkere burgerwoonhuis uit de periode 1875-1945. Het gaat om een aantal afzonderlijke panden, die vooral met elkaar gemeen hebben dat ze in dezelfde beter gesitueerde wijk staan; ze vertonen in vele opzichten meer verschillen dan overeenkomsten. Vergelijkbare huizen bevinden zich vooralsnog buiten het blikveld van het huidige onderzoek. Het bredere systematische onderzoek naar woonhuisinterieurs staat nog in de kinderschoenen en er ontbreken in Nederland ondersteunende studies die cultuurhistorische ontwikkelingen van onderdelen belichten. Aanzetten zijn er al wel gegeven voor onderdelen van het interieur, zoals de verwarming en de verlichting,²⁵ maar veel detailstudies ontbreken nog node.

In sommige gevallen is de fijne grens tussen ontwerp en assemblage zichtbaar geworden, zoals in het geval van H.P. Berlage, die in het Jachthuis Sint-Hubertus veel meer dan alleen het huis mocht ontwerpen, tot aan het eetgerei toe. In het geval van de Koninginneweg 18 moest hij met minder genoegen nemen. Zo ontwierp hij de buffetkast, die vervolgens werd geleverd door de Amsterdamse interieurzaak 't Binnenhuis. Bij de trap in dit huis is al minder duidelijk wat ontworpen werd en wat 'van de plank' kwam en hetzelfde geldt voor de keuken: daar is moeilijk te bepalen wat de ontwerper tekende, wat tot de toen gebruikelijke stijlvormen behoorde en wat er in de bouwmaterialenhandel beschikbaar was.

Vanouds lag de nadruk in de architectuurgeschiedenis op het getekende ontwerp en minder op het beschikbare materiaal, waardoor wel petieterige ontwerpschetsjes bewaard zijn gebleven, maar prijscouranten en handscatalogi zeldzaam zijn. Van de bouw van het Haagse Gemeentemuseum is bij uitzondering de volledige briefwisseling bewaard gebleven en daaruit blijkt dat Berlage eerst bij diverse baksteenfabrikanten offertes vroeg, hen proefmuurtjes liet metselen en na de definitieve keuze de uitwerking overliet aan zijn uitvoerend architect, die via een commissiehandelaar in bouwmaterialen in contact stond met de fabriek.

Juist de rol van handelaren in bouwmaterialen in het bouwproces is sterk onderbelicht gebleven. Wanneer een architect eenmaal had gekozen voor een bepaald soort tegel of baksteen, ontstond er vaak een langdurige relatie met de producenten ervan, wat wezenlijk bijdroeg aan de 'gematerialiseerde vingerafdruk' van de architect. Die relatie kwam soms tot stand door de tussenkomst van bouwmaterialenhandelaren of handelsagenten, zoals de Bouwhandel Maatschappij v/h Martin & Co., met zijn showroom aan het Achter-Oosteinde 2-6, of tegelhandelaar Arnold Heystee aan de Reguliersdwarsstraat.²⁶

In dit grensgebied tussen ontwerp en assemblage, met aan de ene kant de invloed van de ontwerper en aan de andere kant die van de bewoner, zijn enige nuanceringen aan te brengen. De bewoner zal zeker bepalend zijn geweest wanneer het ging om de toegepaste kunstuitingen, bijvoorbeeld wanneer niet werd gekozen voor een standaard-glas-in-loodvulling, maar juist voor een kunstzinnige materialisatie, zoals in Albert Hahnplantsoen 23 uit 1930. De dikte van de portemonnee en de kunstliefde van de eigenaar moeten hierbij bepalend zijn geweest.

Ook het aanbod van de onderdelen van het interieur zal een rol hebben gespeeld. Men kon losse onderdelen aanschaffen of een pakket, zoals de ameublementen van Janmart en Pander, of het specialistenwerk van badkamerfirma's. Achteraf is vaak moeilijk te reconstrueren wie welke keuze maakte. Daar komt nog bij dat men zich voor de grovere materialisatie tot de bouwmaterialenhandel zal hebben gewend en voor de fijnere inrichting tot speciale winkels en warenhuizen, zoals Metz & Co. en H.F. Jansen. Ook dit geschiedde vermoedelijk vaak via een onbekend aantal tussenpersonen, maar hoe dat precies in zijn werk ging valt achteraf niet goed in kaart te brengen. Iedere poging daartoe wordt bemoeilijkt doordat de oorspronkelijke toestand vanaf de oplevering gestaag aan een voortgaande, zelden gedocumenteerde evolutie onderhevig

is wat betreft afwerking en inrichting, in een schier eindeloos proces van ingrijpende schoonmaak, verbeurt, herschikking, herinrichting, vertimmering, verbouwing en renovatie.

PRIMUS INTER PARES

De toenemende welvaart vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw leidde ook in andere grotere steden tot uitbreidingswijken buiten de singels. Men richtte zich daarbij vooral op de gefortuneerde planters die uit Indië terugkeerden. Die hadden afgezien van Amsterdam ook de keus uit Den Haag, Nijmegen, Arnhem en Haarlem. In deze steden, maar ook in Groningen en Utrecht,²⁷ ontstonden welvarende wijken of 'goudkusten', die na de eeuwwisseling overigens in toenemende mate concurrentie ondervonden van groene villawijken in het Gooi of het Kennemerland. In Rotterdam kwam deze ontwikkeling wat later tot stand met de betere huizen in Kralingen en in de jaren dertig aan de Kralingse Zoom.

Na uitzonderlijk rijke gebouwen als de met Indisch geld gefinancierde, imposante buitenhuizen van de bestuursleden van de Nederlandsche Handel-Maatschappij en het in 1891 gereedgekomen grachtenpand van de Indische tabaksplanter J. Nienhuys²⁸ als de absolute top, vormden de woonhuizen in Amsterdam-Zuid een goede tweede. Daar werd – hoewel mogelijk minder exuberant dan in delen van Brussel – voor Nederlandse begrippen uitzonderlijk rijk gebouwd.

Amsterdam-Zuid kan gezien worden als een voortzetting van de stedelijke traditie binnen de singels. De nieuwe opdrachtgevers en ontwikkelaars bezaten hier voor Nederlandse begrippen bovengemiddeld ruime financiële middelen, waardoor veel fraais kon worden gebouwd. De aldus ontstane cultuurhistorische concentratie krijgt terecht veel aandacht en waardering. Juist door de grotere kritische massa in dit gebied is er hier wezenlijk meer bewaard gebleven dan elders in het land.

AFB. 25 PAULUS POTTERSTRAAT 44, FRAAI GEDECOREERDE TOILETPOT UIT CIRCA 1910